

Article history:

Received 13 May 2026

Revised 13 August 2026

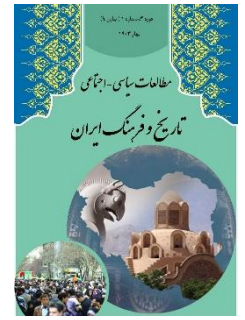
Accepted 23 August 2026

Initial Publication 24 August 2026

Final Publication 22 December 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 5, Issue 4, pp 1-21

The Role and Position of the Clergy in the Political and Legal Structure of the Islamic Republic of Iran

Ali. Attar Tabrizi¹, Seyyed Mohammad. Naser Taghavi^{2*}, Behroz. Rashidi², Abdol-Hossein. Allah Karam²

¹ PhD Student, Department of Political Science, CT.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Department of Political Science, CT.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: Smn.taghavi@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Tabrizi, A. A., Taghavi, S. M. N., Rashidi, B., & Allah Karam, A. (2026). The Role and Position of the Clergy in the Political and Legal Structure of the Islamic Republic of Iran. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(4), 1-21.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The Shi'i clergy has played an influential role in modern Iranian history beyond its religious, educational, and social functions, particularly in major political transformations. Following the Islamic Revolution and the establishment of the Islamic Republic of Iran, part of the clergy's historical and jurisprudential authority moved from the predominantly social and informal sphere into formal legal and institutional structures, while jurisprudential competence acquired a significant position within several major institutions of the political system. This study aims to explain and analyze the role and position of the clergy in the political and legal structure of the Islamic Republic of Iran through a descriptive-analytical method based on library research. The findings indicate that an accurate analysis requires a distinction among the clergy as a socio-religious institution, jurisprudential competence as a form of scholarly and religious qualification, and the holding of political office as a public responsibility. Within the constitutional structure of the Islamic Republic, jurisprudential qualifications are particularly significant in the institutions of the Supreme Leadership, the Assembly of Experts, and the juristic component of the Guardian Council, whereas many elected, executive, and administrative offices do not legally require clerical status. Clerical participation in the political system also entails important capacities, including strengthening the relationship between the legal order and Islamic norms, providing normative guidance, developing governmental jurisprudence, and ensuring religious supervision. At the same time, it generates challenges concerning the independence of the seminaries, the accountability of public officeholders, the distinction between jurisprudential and executive expertise, generational and social transformations, and the effects of political performance on the clergy's social legitimacy. The study concludes that the clergy's position in the Islamic Republic cannot adequately be characterized as a simple form of clerical monopoly over government. Rather, it reflects the constitutional institutionalization of jurisprudential authority within specific areas of the political system alongside the continuing social and religious functions of the clergy. Its sustainable effectiveness depends on maintaining a balanced relationship among religious authority, legal power, professional expertise, public accountability, and political participation.

Keywords: Clergy; Islamic Republic of Iran; Jurisprudence; Velayat-e Faqih; Political Structure; Legal Structure; Constitutional Law.

EXTENDED ABSTRACT

The relationship between religion and political authority has constituted one of the central issues in the modern history of Iran, and the Shi'i clergy has occupied a distinctive position within this relationship because its authority has traditionally extended beyond ritual and theological functions into the social, educational, judicial, and political spheres. Unlike a centralized ecclesiastical institution subordinated to the state, the Shi'i clerical establishment historically developed through relatively autonomous seminaries, networks of religious scholars, systems of religious taxation, and patterns of social recognition that allowed leading jurists to exercise considerable influence independently of formal governmental office. The historical relationship between religion and the state during the Qajar period illustrates how clerical authority could function simultaneously as a source of social guidance and as a counterweight to political power, particularly when state policies were perceived to conflict with religious principles or collective interests (Algar, 1986). This historical autonomy became especially significant during the Constitutional Revolution, when clerical scholars adopted divergent positions regarding constitutionalism, representative government, legislation, and the compatibility of modern political institutions with Islamic law. Such debates contributed to the formation of a specifically Shi'i discourse on the relationship between jurisprudence and constitutional government, thereby expanding the field of Islamic jurisprudence from questions of individual religious obligations to broader issues of political order and public authority (Firahi, 2013). The political significance of the clergy continued to develop during the Pahlavi era, when modernization, centralization, legal reform, and state-led cultural transformation generated new forms of interaction and conflict between the state and the religious establishment. The clergy itself was not ideologically homogeneous during this period; rather, it encompassed quietist, reformist, conservative, and revolutionary currents that differed substantially in their understanding of political action and the proper relationship between religion and government (Jafarian, 2008). This diversity remained an important feature of the clerical institution and complicates any attempt to treat the clergy as a single political bloc. Against this historical background, the present study examines the role and position of the clergy in the political and legal structure of the Islamic Republic of Iran. Its principal objective is to distinguish among the clergy as a socio-religious institution, jurisprudential competence as a specialized form of religious authority, and the exercise of public office as a legally defined political responsibility, thereby providing a more precise account of how clerical authority has been institutionalized within the post-revolutionary political order.

The transformation that followed the 1979 Islamic Revolution marked a fundamental shift in the historical relationship between the clergy and political power because clerical and jurisprudential authority moved from predominantly social and extra-state influence toward direct constitutional institutionalization. The revolutionary process cannot be understood solely as a change of political leadership; it also involved the reconfiguration of the ideological and normative foundations of the state. The transition from monarchical nationalism to revolutionary Islam provided the conceptual basis for constructing a political system in which Islamic jurisprudence was incorporated into the organization of public authority (Arjomand, 1984). The political mobilization of the clergy before the Revolution was facilitated by a dense network of mosques, seminaries, religious associations, preachers, and connections with various social groups, allowing religious discourse to become a powerful means of collective political organization (Jafarian, 2008). The Qom Seminary, in particular, emerged as a major center not only for religious instruction but also for the production of competing conceptions of the political, especially as

questions concerning the state, law, modernity, and Islamic identity became increasingly prominent in seminary debates (Tabatabaeifar, 2022). The educational structures of the seminaries of Qom and Najaf also played an important role in forming a distinctive clerical identity characterized by scholarly autonomy, intellectual continuity, and a transnational Shi'i religious orientation (Sindawi, 2007). At the same time, the clergy's encounter with modernity produced multiple intellectual and political tendencies rather than a single uniform response. Different currents within the Qom Seminary adopted different positions concerning modern political institutions, social change, and the extent of direct clerical involvement in governance (Farati, 2014). These developments provided the historical and intellectual context within which the theory of velayat-e faqih acquired greater political significance. In the post-revolutionary constitutional order, the idea that a qualified jurist should exercise a central role in safeguarding the Islamic character of government became a foundational principle of political organization. This transformation was therefore not merely a matter of increasing the number of clerics in government offices; it represented the institutionalization of jurisprudential authority as a constitutional mechanism. Such institutionalization distinguishes the Islamic Republic from earlier periods in Iranian history, when clerical authority could deeply influence politics but was not formally embedded in the constitutional architecture of the state.

The legal structure of the Islamic Republic demonstrates that the political role of the clergy is most accurately understood through the constitutional incorporation of jurisprudential qualifications into specific institutions rather than through a general legal monopoly of clerics over government. The most important example is the institution of the Supreme Leader, whose constitutional position combines political leadership with specific religious and jurisprudential qualifications. The requirement of jurisprudential competence reflects the principle that the highest authority responsible for safeguarding the Islamic direction of the political order must possess the capacity to understand and interpret Islamic law. The development of contemporary political jurisprudence in Iran helped provide the theoretical foundations for this transformation of jurisprudential authority into constitutional leadership (Firahi, 2013). A second central institution is the Assembly of Experts, which is responsible for selecting the Supreme Leader and evaluating the continuation of the constitutional conditions required for leadership. The significance of jurisprudential competence among its members reflects the specialized nature of its principal responsibility and illustrates the combination of electoral participation with religious expertise. This combination is consistent with broader discussions in Iranian political thought concerning the possibility of reconciling religious authority with institutions of popular participation and democratic representation (Taghavi, 2012). The Guardian Council constitutes another key institution in which the role of jurists is explicitly constitutionalized. Its clerical jurists are responsible for evaluating legislation from the perspective of Islamic law, while the Council as a whole also examines compatibility with the Constitution and exercises significant functions in the electoral process. The historical roots of juristic oversight over legislation can be traced to earlier constitutional debates regarding the relationship between positive law and the Shari'a (Firahi, 2013). In addition, the Expediency Discernment Council reflects the development of governmental jurisprudence by addressing situations in which the requirements of governance, public interest, and legislative necessity interact with formal legal and religious constraints. The judiciary also demonstrates the close relationship between Islamic jurisprudence and state institutions, particularly in areas where substantive legal rules are significantly influenced by Islamic legal principles. Nevertheless, these constitutional arrangements should not be interpreted as establishing a general

requirement that all political officials be clerics. Many important offices, including the presidency, parliamentary representation, ministerial positions, and numerous executive responsibilities, do not legally require clerical status. Consequently, the constitutional system is better described as one in which jurisprudential authority is institutionally concentrated in specific strategic and supervisory positions while large sectors of public administration remain formally open to non-clerical political and professional actors.

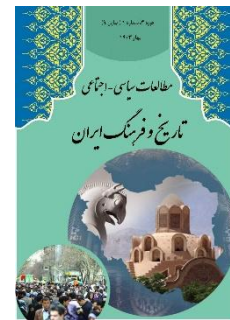
This distinction between clerical identity and jurisprudential qualification is crucial for evaluating the political and legal character of the Islamic Republic. A cleric, a jurist, a mujtahid, and a marja' are not necessarily identical categories, and the legal requirements of specific institutions are generally connected to scholarly competence rather than merely to clerical dress or social membership in the religious establishment. Recognizing this distinction also helps clarify why the Islamic Republic should not automatically be characterized as a purely clerical government in the sociological sense, even though clerics have historically occupied many important positions within it. The interaction between the clergy and the Islamic political system has taken multiple forms, ranging from direct participation in governing institutions to supervisory, educational, advisory, supportive, and critical roles ([Farati, 2019](#)). Political and social currents within the clergy have likewise remained diverse, reflecting differences in jurisprudential orientation, political philosophy, generational experience, and attitudes toward the state ([Fakhrzare, 2013](#)). This diversity is particularly important in understanding the relationship between the seminary and government. Historically, the relative autonomy of the clergy from political authority contributed to its social influence and enabled religious scholars to criticize rulers and mediate between society and the state ([Mozaffari, 2008](#)). The institutional proximity that developed after the Revolution therefore created a dual dynamic. On the one hand, it enabled religious scholars to participate directly in the formulation and supervision of public policy and to ensure that Islamic norms remained relevant to the operation of the state. On the other hand, it raised concerns regarding the preservation of seminary independence and the possibility that political performance might directly affect the social legitimacy of the clergy as a religious institution. The different models proposed for clergy-state interaction reflect this tension between participation and autonomy ([Farati, 2019](#)). The evolution of the Qom Seminary's engagement with modernity further demonstrates that the clergy's political role cannot remain static because the challenges of governance continuously change and require engagement with new forms of expertise, new institutions, and new social expectations ([Farati, 2014](#)). The central analytical issue is therefore not simply whether the clergy participates in politics, but through which institutional mechanisms, under what legal conditions, with what degree of accountability, and with what consequences for both the state and the religious establishment.

From a political and legal perspective, the institutional role of the clergy creates both significant capacities and substantial challenges for the Islamic Republic. One of its principal capacities lies in providing a mechanism through which religious norms can be incorporated into law and public governance. In a political system whose constitutional identity is explicitly Islamic, juristic expertise provides the institutional means for interpreting religious standards and assessing the compatibility of legislation with them. The expansion of political jurisprudence in contemporary Iran reflects the need to address issues that exceed the scope of traditional individual jurisprudence and extend into the domains of constitutional order, public administration, social regulation, and state authority ([Firahi, 2013](#)). At the same time, the complexity of the modern state requires an extensive division of labor between religious

expertise and specialized knowledge in economics, technology, public management, international relations, medicine, environmental policy, and other fields. The encounter of the clergy with modernity has repeatedly highlighted the need to reconcile religious continuity with institutional and epistemic change (Farati, 2014). Another major challenge concerns political accountability. Once a cleric assumes a governmental office, decisions taken in that capacity should be evaluated as public acts subject to law, institutional responsibility, and political criticism rather than being insulated by the officeholder's religious status. Failure to maintain this distinction can blur the boundaries between spiritual authority and governmental power and may cause dissatisfaction with political performance to affect the broader legitimacy of the religious institution. The social and political position of religious currents is itself subject to transformation as economic structures, class relations, and patterns of political participation change (Ghoochani, 2023). Broader political currentology in Iran also demonstrates that religious forces operate within a changing social environment and cannot rely indefinitely on historically inherited forms of authority (Darabi, 2020). Generational change, the expansion of higher education, digital media, new modes of political communication, and greater public expectations of transparency and administrative competence have further altered the conditions under which clerical authority is exercised. These developments suggest that the sustainability of clerical influence depends increasingly on persuasive capacity, intellectual adaptability, ethical credibility, and institutional accountability. The preservation of diversity within the clerical establishment is equally important, because transforming the clergy into a uniformly partisan body could weaken its ability to perform independent intellectual, moral, and mediating functions within society.

In conclusion, the role and position of the clergy in the political and legal structure of the Islamic Republic of Iran should be understood as a multidimensional phenomenon produced by the interaction of historical authority, religious scholarship, constitutional institutionalization, and political responsibility. The central finding of this study is that the legal order of the Islamic Republic does not simply establish a generalized monopoly of clerics over all institutions of government; rather, it gives jurisprudential competence a constitutionally privileged position in specific institutions that are considered essential to preserving the Islamic character of the political system. This arrangement requires a clear analytical distinction between the clergy as a social and religious institution, jurisprudence as a specialized form of religious knowledge, and political office as a domain of public responsibility. Such a distinction clarifies why clerical participation in elected or executive institutions is not legally equivalent to the constitutional requirement of jurisprudential qualification in institutions such as the leadership, the Assembly of Experts, or the juristic component of the Guardian Council. The study further concludes that the future effectiveness and legitimacy of the clergy's political role will depend less on the quantitative expansion of clerical presence across governmental institutions than on the quality and precision of its institutional functions. Maintaining the intellectual and social independence of the seminary, preserving diversity within the clerical establishment, distinguishing religious authority from administrative responsibility, ensuring legal accountability, and developing constructive cooperation between jurisprudential expertise and modern specialized knowledge are essential conditions for sustaining this role. The long-term relationship between the clergy and the Islamic Republic is therefore likely to be shaped not by a simple choice between complete political withdrawal and unrestricted governmental participation, but by the continuing effort to define appropriate boundaries between religious guidance, constitutional authority, professional governance, and social accountability. A more differentiated understanding of these

boundaries provides a more accurate framework for analyzing both the distinctive constitutional character of the Islamic Republic and the evolving position of the Shi'i clergy within contemporary Iranian society.

نقش و جایگاه روحانیت در ساختار سیاسی و حقوقی جمهوری اسلامی ایران

علی عطار تبریزی^۱، سید محمد ناصر تقوی^{۲*}، بهروز رشیدی^۲، عبدالحسین الله کرم^۲

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Smn.taghavi@iaau.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

عطار تبریزی، علی، تقوی، سید محمد ناصر، رشیدی، بهروز، و الله کرم، عبدالحسین. (۱۴۰۵). نقش و جایگاه روحانیت در ساختار سیاسی و حقوقی جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*. ۵(۴)، ۲۱-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

روحانیت شیعه در تاریخ معاصر ایران، علاوه بر ایفای نقش‌های دینی، آموزشی و اجتماعی، یکی از نیروهای اثرگذار بر تحولات سیاسی بوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار جمهوری اسلامی ایران، بخشی از اقتدار تاریخی و فقهی روحانیت از سطح اجتماعی و غیررسمی به سطح حقوقی و نهادی انتقال یافت و فقاقت در برخی از مهم‌ترین نهادهای ساختار سیاسی کشور جایگاهی اساسی پیدا کرد. پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش و جایگاه روحانیت در ساختار سیاسی و حقوقی جمهوری اسلامی ایران و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که برای تحلیل دقیق این جایگاه باید میان روحانیت به عنوان یک نهاد اجتماعی - دینی، فقاقت به عنوان صلاحیت علمی و شرعی، و تصدی مناصب سیاسی به عنوان مسئولیت عمومی تمایز قائل شد. در ساختار حقوقی جمهوری اسلامی، صلاحیت فقهی به ویژه در نهاد رهبری، مجلس خبرگان رهبری و فقهای شورای نگهبان اهمیت بنیادین دارد؛ در حالی که بسیاری از مناصب انتخابی، اجرایی و اداری از لحاظ قانونی مشروط به روحانی بودن نیستند. همچنین، حضور روحانیت در ساختار سیاسی علاوه بر ظرفیت‌هایی همچون تقویت پیوند میان نظام حقوقی و موازین اسلامی، هدایت هنجاری، توسعه فقه حکومتی و نظارت شرعی، با چالش‌هایی نظیر ضرورت حفظ استقلال حوزه‌های علمیه، پاسخگویی صاحبان مناصب عمومی، تفکیک تخصص فقهی از تخصص اجرایی، تغییرات نسلی و اجتماعی و تأثیر عملکرد سیاسی بر سرمایه اجتماعی روحانیت مواجه است. در مجموع، جایگاه روحانیت در جمهوری اسلامی را نمی‌توان صرفاً در قالب حاکمیت صنفی روحانیان تحلیل کرد؛ بلکه این جایگاه حاصل نهادینه شدن فقاقت در بخش‌هایی مشخص از ساختار حقوق اساسی، در کنار استمرار نقش اجتماعی و دینی روحانیت است. تداوم کارآمد این جایگاه نیازمند تنظیم متوازن رابطه میان مرجعیت دینی، اقتدار قانونی، تخصص، مسئولیت‌پذیری و مشارکت عمومی است.

کلیدواژگان: روحانیت؛ جمهوری اسلامی ایران؛ فقاقت؛ ولایت فقیه؛ ساختار سیاسی؛ ساختار حقوقی؛ حقوق اساسی.

روحانیت شیعه در تاریخ معاصر ایران صرفاً یک نهاد مذهبی متولی آموزش احکام، مناسک دینی و امور عبادی نبوده است، بلکه در مقاطع مختلف تاریخی در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی نیز نقش‌آفرینی کرده و به یکی از بازیگران مهم تحولات جامعه ایران تبدیل شده است. این نقش تاریخی، به‌ویژه از دوره قاجار و در جریان تحولاتی مانند نهضت تحریم تنباکو، انقلاب مشروطه، تحولات سیاسی دوره پهلوی و سرانجام انقلاب اسلامی، ابعاد گسترده‌تری یافته است. مطالعه رابطه روحانیت و قدرت سیاسی در ایران نشان می‌دهد که این رابطه همواره یکسان و خطی نبوده، بلکه از همکاری و تعامل تا انتقاد، تقابل و استقلال نسبی در نوسان بوده است. بررسی تاریخی روابط دین و دولت در ایران عصر قاجار نشان می‌دهد که روحانیت، حتی در نبود جایگاه رسمی در ساختار دولت، از طریق مرجعیت شرعی، شبکه‌های اجتماعی و ارتباط گسترده با اقشار جامعه از ظرفیت بالایی برای اثرگذاری بر قدرت سیاسی برخوردار بوده است (Algar, 1986). این سابقه تاریخی سبب شد که روحانیت در قرن بیستم نیز برخلاف بسیاری از نهادهای سنتی، توان خود را برای حضور در تحولات سیاسی حفظ کند و در نهایت در فرآیند انقلاب اسلامی به یکی از اصلی‌ترین نیروهای سازمان‌دهنده و هدایت‌کننده تغییر سیاسی تبدیل شود.

اهمیت روحانیت در سیاست معاصر ایران را نمی‌توان تنها با ارجاع به نفوذ مذهبی آن توضیح داد. ساختار خاص آموزش حوزوی، شبکه ارتباطی میان علما، مساجد، بازار و گروه‌های اجتماعی، استقلال نسبی حوزه‌های علمیه و توانایی تولید و بازتولید مفاهیم دینی در مواجهه با مسائل سیاسی از جمله عوامل مؤثر در این زمینه بوده است. در تحلیل تحول حوزه علمیه قم و جایگاه آن در سیاست، نشان داده شده است که حوزه تنها یک مرکز آموزشی کلاسیک باقی نماند، بلکه به تدریج به محیطی برای شکل‌گیری گفتمان‌های متفاوت درباره نسبت دین، دولت، جامعه و سیاست تبدیل شد (Tabatabaeifar, 2022). از سوی دیگر، ساختار آموزشی حوزه‌های قم و نجف در شکل‌گیری هویت روحانیان و نوع مواجهه آنان با مسائل اجتماعی و سیاسی نقش مهمی داشته است (Sindawi, 2007). بنابراین، ورود روحانیت به ساختار سیاسی جمهوری اسلامی را باید در امتداد یک فرایند تاریخی و نهادی بررسی کرد و نباید آن را صرفاً نتیجه یک تصمیم سیاسی مقطعی در سال‌های پس از انقلاب دانست.

تحولات سیاسی ایران در دوره پهلوی نیز زمینه‌های مهمی برای گسترش نقش سیاسی روحانیت ایجاد کرد. سیاست‌های نوسازی دولت، تغییرات در ساختار آموزشی و قضایی، تحدید برخی عرصه‌های سنتی فعالیت علما و همچنین سیاست‌های فرهنگی حکومت موجب شد بخش‌هایی از روحانیت نسبت به جهت‌گیری دولت موضع انتقادی اتخاذ کنند. در کنار این روند، جریان‌های دینی و سیاسی متنوعی در جامعه ایران شکل گرفتند که هر یک برداشت خاصی از نسبت دین و سیاست ارائه می‌کردند. مطالعه جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی در دوره پهلوی نشان می‌دهد که روحانیت در این دوره یک مجموعه کاملاً همگن نبود و در درون آن گرایش‌های مختلفی از محافظه‌کاری سیاسی تا اصلاح‌طلبی دینی و کنش انقلابی وجود داشت (Jafarian, 2008). تحلیل جریان‌شناسانه تحولات سیاسی ایران نیز بر همین تکرار و تفاوت در مواضع نیروهای مذهبی و روحانی تأکید کرده است (Darabi, 2020). در نتیجه، هنگامی که از «روحانیت» به‌عنوان یک نیروی سیاسی سخن گفته می‌شود، باید میان نهاد روحانیت به‌طور کلی و جریان‌ها، شخصیت‌ها و گرایش‌های متفاوت درون آن تفکیک قائل شد.

پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۹ نقطه عطفی در تاریخ رابطه روحانیت و دولت در ایران به شمار می‌آید. در ساختارهای پیشین سیاسی، علما و روحانیان ممکن بود دارای نفوذ اجتماعی یا قدرت سیاسی غیررسمی باشند، اما دولت به لحاظ ساختاری و حقوقی بر مبنای مرجعیت فقها سازمان‌دهی نشده بود. با تشکیل جمهوری اسلامی، بخشی از مفاهیم فقه سیاسی شیعه وارد ساختار حقوق اساسی شد و اصل ولایت فقیه، نظارت فقها بر قانون‌گذاری و برخی سازوکارهای مرتبط با صلاحیت فقهی به اجزای اساسی نظام جدید تبدیل شدند. تحلیل گذار

از ملی‌گرایی به اسلام انقلابی در ایران نشان می‌دهد که انقلاب اسلامی تنها تغییر دولت یا نخبگان سیاسی نبود، بلکه با بازتعریف رابطه دین، قدرت و مشروعیت همراه شد (Arjomand, 1984). در چنین بستری، روحانیت نه فقط به‌عنوان نیروی اجتماعی، بلکه به‌عنوان بخشی از ساختار تولید و اعمال مشروعیت سیاسی و حقوقی مطرح شد.

باین‌حال، قرار گرفتن فقاقت در ساختار رسمی نظام سیاسی به معنای آن نیست که تمام عرصه‌های حاکمیت در انحصار روحانیان قرار گرفته باشد. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران برخی مناصب و نهادها مستقیماً با صلاحیت فقهی ارتباط دارند، در حالی که بسیاری از مناصب سیاسی، اداری و اجرایی به لحاظ قانونی مستلزم روحانی بودن نیستند. از این منظر، باید میان سه مفهوم تمایز قائل شد: روحانیت به‌عنوان یک نهاد اجتماعی و دینی، فقاقت به‌عنوان یک صلاحیت علمی و شرعی، و تصدی منصب حکومتی به‌عنوان یک موقعیت حقوقی و سیاسی. این تفکیک اهمیت بنیادین دارد، زیرا در بسیاری از تحلیل‌های سیاسی، حضور روحانیان در حکومت با ساختار فقهی نظام یکسان در نظر گرفته می‌شود؛ در حالی که از منظر حقوق اساسی، این دو موضوع کاملاً بر یکدیگر منطبق نیستند. مطالعات مربوط به تعامل روحانیت با نظام اسلامی نیز نشان داده‌اند که اشکال این تعامل را می‌توان در قالب الگوهای متفاوتی از حضور مستقیم در حکومت، هدایت و نظارت، حمایت، نقد و حفظ استقلال نهادی تحلیل کرد (Farati, 2019).

از سوی دیگر، نسبت میان روحانیت و جمهوری اسلامی را نمی‌توان تنها در سطح ساختار رسمی قدرت بررسی کرد. حوزه‌های علمیه، مراجع تقلید، نهادهای تبلیغ دینی و شخصیت‌های روحانی خارج از مناصب رسمی نیز می‌توانند در شکل‌دهی افکار عمومی، نقد سیاست‌های عمومی، تفسیر مسائل دینی و اثرگذاری بر فرهنگ سیاسی جامعه نقش داشته باشند. این مسئله سبب می‌شود که مرز میان «روحانیت حکومتی» و «روحانیت اجتماعی» همواره روشن و ثابت نباشد. جریان‌شناسی اجتماعی - سیاسی روحانیت نشان می‌دهد که مواضع روحانیان در برابر دولت و ساختار سیاسی از طیفی گسترده برخوردار بوده و نمی‌توان همه آنان را در یک الگوی رفتاری یا سیاسی قرار داد (Fakhrzare, 2013). همچنین مواجهه حوزه علمیه قم با مدرنیته و تحولات سیاسی جدید، زمینه ظهور قرائت‌های مختلف درباره میزان و نحوه دخالت روحانیت در سیاست را فراهم کرده است (Farati, 2014).

در سطح نظری، یکی از بنیادی‌ترین مسائل در بررسی جایگاه روحانیت، نسبت میان فقه و سیاست است. فقه شیعه در دوره‌های مختلف تاریخی عمدتاً در شرایطی رشد کرده است که فقها مستقیماً اداره حکومت را بر عهده نداشتند، اما درباره امور عمومی، قضاوت، حسبه، حدود اختیارات حاکم، امر به معروف، عدالت و مشروعیت سیاسی مباحث متعددی در منابع فقهی وجود داشته است. در دوران معاصر، طرح نظریه‌های جدید درباره حکومت اسلامی و ولایت فقیه موجب شد رابطه فقه و دولت از سطح محدود برخی وظایف شرعی به سطح طراحی ساختار سیاسی ارتقا یابد. تحلیل فقه سیاسی و فقه مشروطه در ایران معاصر نشان می‌دهد که در اندیشه فقهی شیعه، درباره ماهیت دولت، حدود اختیار حاکم و نسبت شریعت با قانون جدید دیدگاه‌های مختلفی شکل گرفته است (Firahi, 2013). از این‌رو، جایگاه کنونی فقها در ساختار جمهوری اسلامی باید به‌عنوان یکی از نتایج تحول تاریخی فقه سیاسی شیعه مورد مطالعه قرار گیرد.

در کنار مشروعیت دینی، جمهوری اسلامی بر سازوکارهای انتخاباتی و مشارکت سیاسی نیز تأکید دارد. مجلس شورای اسلامی، ریاست جمهوری، شوراهای اسلامی و مجلس خبرگان از طریق انتخابات شکل می‌گیرند و همین امر ساختار سیاسی جمهوری اسلامی را از یک الگوی صرفاً انتصابی متمایز می‌کند. بحث درباره چگونگی جمع میان حاکمیت دینی و سازوکارهای مردم‌سالارانه یکی از مهم‌ترین موضوعات اندیشه سیاسی معاصر ایران بوده است. مطالعات مربوط به دین و مبانی دموکراتیک نشان داده‌اند که رابطه دین با مردم‌سالاری الزاماً رابطه‌ای مبتنی بر نفی متقابل نیست و می‌توان درباره الگوهای تلفیقی مشروعیت، مشارکت و نظارت بحث کرد (Taghavi, 2012). در جمهوری اسلامی

نیز حضور فقها در برخی سطوح قدرت در کنار سازوکارهای انتخابی، الگویی خاص از سازمان سیاسی را ایجاد کرده که تحلیل آن نیازمند توجه همزمان به مبانی دینی و قواعد حقوق اساسی است.

در این چارچوب، هدف پژوهش حاضر تبیین نقش و جایگاه روحانیت در ساختار سیاسی و حقوقی جمهوری اسلامی ایران و تحلیل مبانی، سازوکارها و پیامدهای این جایگاه است. مسئله اصلی آن است که روحانیت و به‌طور خاص فقها از چه مسیرهایی در ساختار جمهوری اسلامی دارای نقش رسمی یا غیررسمی شده‌اند و این نقش چگونه با اصولی مانند حاکمیت قانون، مشارکت عمومی، تفکیک قوا، پاسخگویی سیاسی و استقلال نهاد دین ارتباط پیدا می‌کند. همچنین پژوهش در پی آن است که میان الزامات فقهی برخی مناصب و حضور صنفی روحانیان در حکومت تمایز برقرار کند و نشان دهد که جایگاه حقوقی فقها در جمهوری اسلامی را نمی‌توان معادل با روحانی بودن همه اجزای دولت تلقی کرد. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعه منابع مرتبط با تاریخ سیاسی معاصر، فقه سیاسی، جامعه‌شناسی روحانیت و ساختار حقوق اساسی جمهوری اسلامی است.

مبانی تاریخی، فقهی و نظری جایگاه روحانیت در نظام سیاسی ایران

بررسی جایگاه روحانیت در جمهوری اسلامی بدون شناخت ریشه‌های تاریخی قدرت اجتماعی فقها و علما در جامعه ایران ناقص خواهد بود. نهاد روحانیت شیعه طی چند قرن از طریق نظام آموزشی مستقل، مرجعیت دینی، اداره امور شرعی، ارتباط با شبکه بازار و نهادهای وقف و همچنین حضور در زندگی روزمره مردم، نوعی اقتدار اجتماعی متمایز از اقتدار دولت ایجاد کرده بود. در دوره قاجار، این استقلال نسبی موجب شد که علما بتوانند در برخی مقاطع در برابر دولت موضع‌گیری کنند و در مواردی نیز به عنوان واسطه میان مردم و دستگاه حکومت ظاهر شوند. بررسی تاریخی رابطه دین و دولت در ایران بین سال‌های ۱۷۸۵ تا ۱۹۰۶ نشان می‌دهد که فقدان تمرکز کامل اقتدار دینی در دست دولت، زمینه‌ای برای استقلال علما فراهم کرده بود (Algar, 1986). از همین رو، روحانیت پیش از آنکه صاحب منصب سیاسی رسمی باشد، از نوعی اقتدار اجتماعی و هنجاری برخوردار بود که امکان اثرگذاری سیاسی را برای آن فراهم می‌کرد.

این قدرت اجتماعی در دوره مشروطه اهمیت بیشتری یافت. بخشی از علما از محدود شدن قدرت سلطنت و تأسیس نظام قانون‌مند حمایت کردند و بخشی دیگر درباره ناسازگاری برخی مفاهیم جدید سیاسی با شریعت نگرانی داشتند. این اختلاف نظر نشان داد که روحانیت را نمی‌توان یک جریان فکری یکپارچه دانست. در واقع، مسئله اصلی در دوران مشروطه تنها پذیرش یا رد حکومت مشروطه نبود، بلکه پرسش عمیق‌تری درباره نسبت شریعت، قانون، نمایندگی سیاسی و مشروعیت دولت مطرح شد. تحلیل فقه سیاسی معاصر ایران نشان می‌دهد که مشروطه یکی از مهم‌ترین میدان‌های بازاندیشی رابطه فقه و سیاست بود و فقها ناگزیر شدند درباره مفاهیمی مانند قانون اساسی، مجلس، آزادی و محدودیت قدرت سیاسی موضع‌گیری نظری کنند (Firahi, 2013). در این دوره، اندیشه سیاسی شیعه از مواجهه با دولت سنتی فراتر رفت و با مسئله دولت قانون‌مند جدید روبه‌رو شد.

تحولات بعدی در دوره پهلوی نیز این رابطه را پیچیده‌تر کرد. دولت پهلوی در مسیر نوسازی، تمرکز قدرت، توسعه نظام قضایی جدید، گسترش آموزش رسمی و کاهش برخی اختیارات نهادهای سنتی حرکت کرد. این تحولات در برخی حوزه‌ها به کاهش نفوذ نهادی روحانیت منجر شد، اما در عین حال زمینه تقویت هویت مستقل و انتقادی بخش‌هایی از حوزه را نیز فراهم ساخت. روابط میان دولت و روحانیت در این دوره را می‌توان مجموعه‌ای از تعامل، رقابت، محدودسازی، سازگاری و تقابل دانست. مطالعه جامعه‌شناختی این رابطه نشان می‌دهد که سیاست دولت در قبال روحانیت و واکنش گروه‌های مختلف روحانی، تحت تأثیر تحولات اجتماعی و ساخت قدرت قرار داشت و هر دوره الگوی خاص خود را تولید می‌کرد (Mozaffari, 2008). بنابراین، سیاسی شدن روحانیت در دهه‌های منتهی به انقلاب را نمی‌توان تنها نتیجه اختلاف ایدئولوژیک با حکومت دانست، بلکه این فرایند با تحولات ساختاری جامعه ایران نیز ارتباط داشت.

حوزه علمیه قم در این میان به تدریج به یکی از مهم‌ترین مراکز تولید اندیشه دینی و سیاسی تبدیل شد. تمرکز شمار قابل توجهی از علما، طلاب و مدرسان در قم، گسترش ارتباط حوزه با شهرهای مختلف و شکل‌گیری شبکه‌های تبلیغی، این حوزه را از یک مرکز آموزشی صرف فراتر برد. بررسی رابطه حوزه قم با امر سیاسی نشان می‌دهد که حتی در دوره‌هایی که بخش مهمی از مراجع بر فاصله‌گیری از رقابت‌های روزمره سیاسی تأکید داشتند، مسائل مربوط به دولت، قانون، فرهنگ و هویت اسلامی در فضای حوزه مطرح بود (Tabatabaeifar, 2022).

ساختار آموزشی حوزه نیز زمینه پرورش نوعی هویت مستقل دینی را فراهم می‌کرد که به روحانیان امکان می‌داد خود را صرفاً کارگزار دولت تلقی نکنند (Sindawi, 2007). این استقلال هویتی در دهه‌های بعد به یکی از منابع توانایی حوزه برای بسیج و مقاومت سیاسی تبدیل شد.

درون حوزه و میان روحانیان، گرایش‌های گوناگونی درباره مواجهه با مدرنیته وجود داشت. برخی تلاش می‌کردند عناصر جدید سیاسی و اجتماعی را در چهارچوب اندیشه اسلامی بازتفسیر کنند، برخی بر حفظ ساختارهای سنتی تأکید داشتند و گروهی دیگر به ضرورت ایجاد حکومت اسلامی و تغییر بنیادین ساختار سیاسی معتقد شدند. بررسی جریان‌های فکری - سیاسی حوزه قم در مواجهه با مدرنیته نشان می‌دهد که روحانیت در این زمینه واجد مواضع متکثر بوده است (Farati, 2014). همین تکثر فکری بعد از انقلاب نیز ادامه یافت و دیدگاه‌های متفاوتی درباره نسبت حوزه و دولت، حدود اختیارات حکومت اسلامی و میزان مشارکت روحانیان در مدیریت اجرایی کشور شکل گرفت.

در سطح فقهی، تحول مهم‌تر مربوط به گسترش بحث درباره ولایت فقیه بود. در فقه شیعه، اصل رجوع به فقیه در امور شرعی و برخی امور حسبیه سابقه طولانی دارد، اما نظریه حکومت فقیه در دوران معاصر دامنه‌ای گسترده‌تر پیدا کرد. بر اساس این رویکرد، در عصر غیبت، اداره جامعه اسلامی نمی‌تواند از موازین شریعت جدا باشد و فقیه واجد شرایط باید در تضمین اسلامی بودن ساختار قدرت نقشی اساسی ایفا کند. اهمیت این نظریه در جمهوری اسلامی از آنجا ناشی می‌شود که ولایت فقیه به یک اصل حقوق اساسی تبدیل شد و از سطح نظریه فقهی به سازوکار سازمان‌دهنده قدرت سیاسی ارتقا یافت. در تحلیل فقه و سیاست معاصر ایران، این انتقال از فقه فردی به فقه سیاسی و حکومتی یکی از مهم‌ترین تحولات اندیشه دینی محسوب می‌شود (Firahi, 2013).

با این حال، پذیرش نقش سیاسی برای فقیه لزوماً به معنای یک برداشت واحد از شکل حکومت نیست. در میان متفکران و روحانیان، دیدگاه‌های متفاوتی درباره منبع مشروعیت، حدود اختیارات حکومت، نقش مردم و جایگاه قانون وجود داشته است. برخی بر مبنای مشروعیت الهی و نقش تعیین‌کننده فقیه تأکید بیشتری داشته‌اند و برخی دیگر مشارکت و رضایت عمومی را جزء اساسی تحقق حکومت دانسته‌اند. این تنوع دیدگاه‌ها در بحث‌های مربوط به دین و مبنای مردم‌سالارانه نیز انعکاس یافته است؛ به گونه‌ای که امکان سازگاری میان ارزش‌های دینی و برخی سازوکارهای دموکراتیک مورد بحث قرار گرفته است (Taghavi, 2012).

نظام جمهوری اسلامی در سطح حقوقی نیز از ترکیب نهادهای انتخابی و نهادهای مبتنی بر صلاحیت فقهی تشکیل شده است و همین امر ضرورت تحلیل چندلایه مشروعیت سیاسی را ایجاد می‌کند.

نقش روحانیت در انقلاب اسلامی نیز در پرتو این تحولات تاریخی و نظری قابل توضیح است. روحانیان در سال‌های منتهی به انقلاب از ظرفیت‌های شبکه‌ای گسترده‌ای برخوردار بودند. مساجد، جلسات مذهبی، مناسبت‌های دینی، منابر، مدارس دینی و شبکه نمایندگان مراجع امکان انتقال سریع پیام‌های سیاسی را فراهم می‌کرد. در مقایسه با بسیاری از گروه‌های سیاسی، روحانیت دارای حضور محلی گسترده‌تری بود و می‌توانست مفاهیم سیاسی را با زبان دینی و فرهنگی قابل فهم برای بخش بزرگی از جامعه پیوند دهد. مطالعه جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی پیش از انقلاب نشان می‌دهد که شبکه روحانیت و نیروهای مذهبی یکی از مهم‌ترین بسترهای بسیج سیاسی در برابر حکومت پهلوی بود (Jafarian, 2008). از این منظر، روحانیت تنها یک تولیدکننده گفتمان سیاسی نبود، بلکه از ظرفیت سازمانی لازم برای تبدیل آن گفتمان به کنش جمعی نیز برخوردار بود.

انقلاب اسلامی همچنین موجب تغییر جایگاه تاریخی روحانیت از «قدرت اجتماعی مؤثر بر دولت» به «یکی از اجزای سازنده دولت جدید» شد. این گذار بسیار مهم است، زیرا نقش انتقادی و بیرونی روحانیت در برابر حکومت را با مسئولیت مستقیم در اداره و جهت‌دهی به ساختار سیاسی پیوند زد. تحلیل انقلاب اسلامی از منظر تحول ایدئولوژیک نشان می‌دهد که اسلام انقلابی توانست به مبنای جدیدی برای سازمان سیاسی تبدیل شود و اقتدار دینی را به ساختار دولت پیوند دهد (Arjomand, 1984). در نتیجه، روحانیت پس از انقلاب با مسئله‌ای روبه‌رو شد که در دوره‌های قبل به این شکل وجود نداشت: چگونه می‌توان همزمان حامل مرجعیت دینی، نهادی اجتماعی و بخشی از ساختار قدرت سیاسی بود؟

این پرسش، زمینه شکل‌گیری الگوهای مختلف درباره رابطه حوزه و نظام را فراهم کرد. در یک الگو، روحانیت باید مستقیماً در مدیریت و هدایت حکومت حضور داشته باشد تا از اسلامی بودن سیاست‌ها اطمینان حاصل شود. در الگوی دیگر، نقش اصلی روحانیت نظارت، ارشاد و نقد حکومت است و مشارکت گسترده در مدیریت اجرایی ممکن است استقلال تاریخی آن را تضعیف کند. تحلیل الگوهای تعامل روحانیت با نظام اسلامی نشان می‌دهد که این رابطه را می‌توان در قالب صورت‌های متفاوتی مانند مشارکت مستقیم، حمایت همراه با نظارت، استقلال انتقادی و تقسیم کار میان حوزه و دولت صورت‌بندی کرد (Farati, 2019). بنابراین، حتی در چهارچوب پذیرش جمهوری اسلامی نیز یک برداشت واحد درباره شکل مطلوب حضور روحانیت در قدرت وجود ندارد.

یکی دیگر از مبانی نظری جایگاه روحانیت، مفهوم تخصص دینی است. در نظامی که خود را متعهد به اجرای شریعت می‌داند، تفسیر موازین شرعی نیازمند دانش فقهی است. به همین دلیل، برخی مناصب حقوقی در جمهوری اسلامی با شرط فقاقت یا اجتهاد پیوند خورده‌اند. این موضوع را باید از «امتیاز صنفی روحانیون» تفکیک کرد. از منظر نظری، آنچه مبنای این مناصب است، صلاحیت علمی در استنباط احکام شرعی است، نه صرف پوشیدن لباس روحانیت یا تعلق سازمانی به حوزه. همین تمایز برای فهم جایگاه مجلس خبرگان، فقهای شورای نگهبان و شرایط رهبری اهمیت دارد. جریان‌شناسی اجتماعی - سیاسی روحانیت نیز نشان می‌دهد که همه روحانیان دارای موقعیت، تخصص یا گرایش سیاسی یکسان نیستند (Fakhrzare, 2013) و در نتیجه نمی‌توان صلاحیت فقهی خاص را به کل نهاد روحانیت تعمیم داد.

از منظر جامعه‌شناختی، روحانیت علاوه بر اقتدار رسمی احتمالی، بر نوعی سرمایه نمادین و اجتماعی تکیه دارد. اعتماد دینی، نقش آموزشی، سابقه تاریخی و پیوندهای اجتماعی بخشی از منابع این سرمایه را تشکیل می‌دهند. هنگامی که روحانیان وارد مناصب سیاسی می‌شوند، سرمایه دینی آنان ممکن است به تقویت مشروعیت سیاسی کمک کند، اما از سوی دیگر عملکرد سیاسی نیز می‌تواند بر اعتبار اجتماعی نهاد روحانیت اثر بگذارد. این مسئله در دوره جمهوری اسلامی اهمیت دوچندان یافته است. تحلیل جریان‌های معاصر ایران نشان می‌دهد که تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی موجب تحول در رابطه نیروهای دینی با جامعه شده است (Darabi, 2020). بحث‌های جدید درباره طبقات اجتماعی، اقتصاد سیاسی و پایگاه نیروهای مذهبی نیز بیانگر آن است که جایگاه اجتماعی جریان‌های اسلامی در طول زمان ثابت نمی‌ماند (Ghoochani, 2023).

بنابراین، مبانی تاریخی و نظری جایگاه روحانیت در جمهوری اسلامی را می‌توان در پیوند چند عامل درک کرد: سابقه استقلال نسبی علما از دولت، مرجعیت شرعی، شبکه اجتماعی گسترده، تحول فقه سیاسی، نقش رهبری روحانیت در انقلاب و تبدیل بخشی از اقتدار دینی به نهادهای حقوقی. این مجموعه عوامل سبب شده است که روحانیت در جمهوری اسلامی جایگاهی متفاوت از بسیاری از نظام‌های سیاسی معاصر داشته باشد. با این حال، این جایگاه دارای ابعاد متفاوتی است و تحلیل آن تنها زمانی دقیق خواهد بود که مرز میان اقتدار دینی، صلاحیت فقهی، نفوذ اجتماعی و قدرت سیاسی رسمی روشن شود.

جایگاه حقوقی و نهادی روحانیت در ساختار جمهوری اسلامی ایران

ساختار حقوقی جمهوری اسلامی ایران از آغاز بر تلفیق دو عنصر جمهوریت و اسلامیت استوار شده است. جمهوریت در قالب انتخابات، نهادهای نمایندگی و نقش مستقیم یا غیرمستقیم مردم در انتخاب مقامات سیاسی نمود پیدا می‌کند و اسلامیت از طریق الزام نظام حقوقی و سیاسی به رعایت موازین اسلامی و حضور سازوکارهای فقهی در ساختار قدرت تضمین می‌شود. در این الگو، نقش روحانیت بیش از هر چیز در نهادهایی آشکار می‌شود که برخورداری از صلاحیت فقهی برای تصدی آنها ضرورت دارد. این موضوع با مفهوم کلی حضور روحانیان در سیاست متفاوت است، زیرا بسیاری از مناصب دولتی و انتخابی فاقد شرط روحانی بودن هستند. از منظر تاریخی، انتقال اقتدار فقهی به ساختار رسمی دولت یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظم سیاسی پس از انقلاب محسوب می‌شود (Arjomand, 1984).

مهم‌ترین جایگاه فقهی و سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی، نهاد رهبری است. اصل پنجم قانون اساسی بر ولایت امر و امامت امت در زمان غیبت تأکید دارد و اصول مربوط به رهبری شرایط، شیوه انتخاب و اختیارات این مقام را تعیین می‌کنند. در این ساختار، فقاقت و صلاحیت علمی لازم برای استنباط احکام شرعی یکی از ارکان احراز شایستگی رهبری است. اهمیت این شرط از آنجا ناشی می‌شود که رهبر صرفاً یک مقام اداری یا اجرایی نیست، بلکه در ساختار حقوق اساسی مسئولیت‌هایی مرتبط با جهت‌گیری کلان نظام و پاسداری از ماهیت اسلامی آن دارد. تحول فقه سیاسی در ایران معاصر زمینه نظری لازم برای چنین جایگاهی را فراهم کرده است (Firahi, 2013). بنابراین، نهاد رهبری را می‌توان اصلی‌ترین نقطه اتصال فقه سیاسی و حقوق اساسی در جمهوری اسلامی دانست.

اختیارات رهبری در قانون اساسی حوزه‌های مهمی مانند تعیین سیاست‌های کلی نظام، فرماندهی کل نیروهای مسلح، نصب و عزل برخی مقامات، حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه‌گانه در موارد مقرر و ایفای نقش در برخی وضعیت‌های خاص را شامل می‌شود. با وجود گستردگی این صلاحیت‌ها، اعمال آنها در قالب ساختارهای حقوقی مشخص صورت می‌گیرد و نهادهای دیگری نیز در فرآیند اداره کشور دارای صلاحیت‌های مستقل هستند. از این رو، تحلیل جایگاه رهبر نیازمند توجه همزمان به مبنای فقهی مقام و حدود حقوقی اختیارات آن است. اندیشه سیاسی جمهوری اسلامی در این زمینه متأثر از تحولی است که در آن فقه از حوزه تنظیم رفتار فردی فراتر رفته و به پرسش‌های مرتبط با ساختار دولت و سیاست عمومی وارد شده است (Firahi, 2013).

مجلس خبرگان رهبری نیز از مهم‌ترین نهادهایی است که جایگاه فقاقت را مستقیماً در ساختار حقوقی جمهوری اسلامی نشان می‌دهد. وظیفه اصلی مجلس خبرگان، تشخیص و انتخاب رهبر و بررسی استمرار شرایط قانونی لازم برای رهبری است. ماهیت این وظیفه موجب شده است که صلاحیت علمی و فقهی اعضای خبرگان اهمیت ویژه‌ای داشته باشد. این نهاد از یک سو از طریق انتخابات عمومی شکل می‌گیرد و از سوی دیگر اعضای آن باید از صلاحیتی برخوردار باشند که امکان ارزیابی شرایط علمی و فقهی رهبری را فراهم کند. به این ترتیب، مجلس خبرگان نمونه‌ای از پیوند میان سازوکار انتخاباتی و تخصص فقهی است. این ساختار نشان می‌دهد که در جمهوری اسلامی، مشارکت مردم و صلاحیت دینی در برخی نهادها به صورت مکمل یکدیگر طراحی شده‌اند؛ بحثی که در مطالعات مربوط به رابطه دین و بنیان‌های مردم‌سالارانه نیز مورد توجه قرار گرفته است (Taghavi, 2012).

شورای نگهبان یکی دیگر از نهادهای اساسی است که نقش فقهی در آن به صراحت در قانون اساسی پیش‌بینی شده است. این شورا از فقها و حقوقدانان تشکیل می‌شود و وظیفه آن بررسی مصوبات مجلس از حیث انطباق با موازین اسلامی و قانون اساسی است. فقهای شورا به‌طور خاص درباره مغایرت یا عدم مغایرت مصوبات با شرع اظهار نظر می‌کنند. حضور فقهی در این نهاد بیانگر این اصل است که قانون‌گذاری در جمهوری اسلامی نمی‌تواند صرفاً بر اراده اکثریت پارلمانی مبتنی باشد، بلکه باید در چهارچوب موازین شرعی صورت گیرد. از منظر تاریخی، این سازوکار را می‌توان امتداد یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های فقه سیاسی از دوره مشروطه دانست؛ یعنی مسئله چگونگی تضمین سازگاری قانون

جدید با شریعت (Firahi, 2013). در مشروطه نیز مسئله نظارت فقها بر قانون‌گذاری مطرح بود، اما در جمهوری اسلامی این ایده در قالب نهادی دائمی و دارای صلاحیت گسترده تحقق یافته است.

شورای نگهبان علاوه بر نظارت شرعی، در تفسیر قانون اساسی و نظارت بر انتخابات نیز نقش دارد. به همین دلیل، جایگاه فقهای شورا تنها به تشخیص مسائل فقهی محدود نمی‌شود و تصمیمات این نهاد می‌تواند آثار مهمی بر نظام انتخاباتی و روابط میان نهادهای حکومتی داشته باشد. از این منظر، فقاقت در ساختار جمهوری اسلامی در برخی موارد مستقیماً با فرآیندهای کلان سیاسی پیوند می‌یابد. این امر یکی از ویژگی‌هایی است که نقش روحانیت را از جایگاه سنتی خود در جامعه پیش از انقلاب متمایز می‌کند. در گذشته، علما ممکن بود از طریق فتاوا، اعتراضات یا نفوذ اجتماعی بر حکومت اثر بگذارند (Algar, 1986)، اما در ساختار کنونی، نقش فقهی در برخی حوزه‌ها به صورت صلاحیت رسمی و حقوقی تعریف شده است.

مجمع تشخیص مصلحت نظام نیز در بررسی رابطه میان فقه، قانون و سیاست اهمیت دارد. این نهاد ابتدا در پاسخ به اختلافات میان مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان شکل گرفت و بعدها وظایف دیگری نیز به آن واگذار شد. مفهوم مصلحت در اینجا اهمیت نظری ویژه‌ای دارد، زیرا نشان می‌دهد اداره حکومت اسلامی تنها به استخراج حکم اولیه فقهی محدود نمی‌شود و ضرورت‌های مربوط به حفظ نظم عمومی، اداره جامعه و مصالح عمومی نیز باید در تصمیم‌گیری سیاسی مورد توجه قرار گیرد. تحول فقه سیاسی معاصر ایران از این جهت مهم است که مسئله دولت را از سطح اجرای احکام فردی به سطح مدیریت جامعه پیچیده جدید انتقال داده است (Firahi, 2013). حضور روحانیان و فقها در مباحث مربوط به مصلحت نیز بخشی از همین فرآیند توسعه فقه حکومتی محسوب می‌شود.

قوه قضائیه یکی دیگر از عرصه‌هایی است که دانش فقهی در آن اهمیت برجسته دارد. قانون اساسی جمهوری اسلامی ساختار قضایی را در خدمت تحقق عدالت و اجرای قوانین اسلامی تعریف می‌کند و برای برخی مناصب عالی قضایی، برخورداری از شرایط علمی و فقهی ویژه ضروری است. حضور گسترده روحانیان در دستگاه قضایی پس از انقلاب تا حد زیادی ناشی از نقش فقه در قوانین مدنی، کیفری و آیین‌های قضایی بوده است. با این حال، باید میان نیاز نظام قضایی به دانش فقهی و شرط روحانی بودن همه قضات تفاوت قائل شد. گسترش آموزش دانشگاهی حقوق و تخصصی شدن دستگاه قضایی موجب شده است که نظام قضایی جمهوری اسلامی ترکیبی از دانش حقوق موضوعه و فقه اسلامی باشد. این وضعیت نمونه دیگری از تلاش برای تلفیق سنت فقهی و ساختار دولت مدرن است؛ مسئله‌ای که در بررسی مواجهه روحانیت با مدرنیته اهمیت فراوان دارد (Farati, 2014).

در کنار نهادهای قانون اساسی، ساختار جمهوری اسلامی شاهد شکل‌گیری مجموعه‌ای از نهادها و مناصب مرتبط با روحانیت بوده است. نمایندگان ولی فقیه در برخی سازمان‌ها، نهادها و استان‌ها، ائمه جمعه، دستگاه‌های فرهنگی دینی و مجموعه‌هایی که مأموریت آنها ترویج یا نظارت بر ارزش‌های اسلامی است، نمونه‌هایی از این حضور محسوب می‌شوند. این نهادها از نظر مبنای حقوقی و دامنه اختیارات یکسان نیستند و نباید همه آنها در یک سطح تحلیل شوند. برخی مستقیماً به ساختار مرکزی قدرت مرتبط‌اند و برخی دیگر وظایف فرهنگی، مذهبی یا نمایندگی دارند. بررسی تعامل روحانیت با نظام اسلامی نشان می‌دهد که گستره این ارتباط در طول زمان افزایش یافته و اشکال گوناگونی از همکاری نهادی میان حوزه و ساختار سیاسی به وجود آمده است (Farati, 2019).

حوزه‌های علمیه نیز جایگاهی خاص دارند. از یک سو، حوزه به لحاظ تاریخی نهادی مستقل از دولت بوده و مشروعیت خود را از سنت علمی و دینی، مراجع، استادان و جامعه مذهبی دریافت می‌کرد. از سوی دیگر، پس از انقلاب اسلامی رابطه حوزه با ساختار حکومتی بسیار گسترده‌تر شده است. بسیاری از مدیران و مقامات عالی‌رتبه از حوزه برخاسته‌اند، نهادهای متعددی برای ارتباط میان حوزه و دستگاه‌های عمومی تشکیل شده و آموزش‌های حوزوی در برخی حوزه‌های سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری مورد استفاده قرار گرفته است. تاریخ سیاسی حوزه

قم نشان می‌دهد که این نهاد از مدت‌ها پیش در معرض مسئله رابطه با سیاست قرار داشته است (Tabatabaeifar, 2022). بااین‌حال، دولتی شدن کامل حوزه می‌تواند با سنت استقلال علمی و اجتماعی آن در تعارض قرار گیرد و از همین رو مسئله نحوه تنظیم این رابطه همواره محل بحث بوده است.

یکی از مهم‌ترین نکات در تحلیل حقوقی جایگاه روحانیت، تفکیک میان «روحانی بودن» و «فقیه بودن» است. قانون اساسی در مواردی مانند شورای نگهبان یا شرایط رهبری بر صلاحیت فقهی تأکید می‌کند، نه بر لباس یا عنوان صنفی. از سوی دیگر، در بسیاری از مناصب مانند ریاست جمهوری، وزارت، نمایندگی مجلس، مدیریت دستگاه‌های اجرایی و عضویت در شوراهای محلی، هیچ شرطی مبنی بر روحانی بودن وجود ندارد. حضور روحانیان در این مناصب، در صورت تحقق، نتیجه رقابت سیاسی، انتخابات یا انتصاب اداری است و نباید آن را با الزامات ساختاری قانون اساسی یکی دانست. این تمایز برای جلوگیری از تقلیل نظام حقوقی جمهوری اسلامی به یک نظام صرفاً صنفی ضروری است. جریان‌شناسی روحانیت نیز نشان می‌دهد که وابستگی به حوزه به خودی خود موجب یکسانی مواضع سیاسی یا نقش‌های اجتماعی نمی‌شود (Fakhrzare, 2013).

از منظر نظری، ساختار جمهوری اسلامی را می‌توان الگویی دانست که در آن برخی نهادها وظیفه حفظ ماهیت اسلامی نظام را بر عهده دارند و برخی دیگر مسئول اداره عمومی کشور از طریق سازوکارهای انتخابی یا اجرایی هستند. مجلس قانون وضع می‌کند، دولت برنامه‌های عمومی را اجرا می‌کند و دستگاه قضایی وظیفه رسیدگی قضایی دارد، اما شورای نگهبان و رهبری نیز دارای جایگاه ویژه در تضمین مبانی دینی و جهت‌گیری کلان نظام هستند. این ترکیب، ساختار جمهوری اسلامی را از مدل‌های کلاسیک سکولار تفکیک قوا متمایز می‌کند. مطالعات مربوط به دین و بنیادهای دموکراتیک نشان می‌دهد که نظام‌های سیاسی دینی را باید بر اساس چگونگی تنظیم رابطه میان اقتدار دینی، اراده عمومی و حاکمیت قانون تحلیل کرد (Taghavi, 2012).

در عین حال، حقوقی شدن نقش فقها پیامد مهم دیگری نیز داشته است: روحانیانی که در مناصب عمومی قرار می‌گیرند، دیگر صرفاً صاحبان منزلت دینی نیستند، بلکه در برابر قواعد و مسئولیت‌های ناشی از منصب عمومی نیز قرار می‌گیرند. تصمیم یک مقام روحانی در ساختار دولت از منظر حقوق عمومی باید مانند تصمیم سایر مقامات بر اساس صلاحیت، قانون و مسئولیت نهادی ارزیابی شود. این نکته از نظر تفکیک میان مرجعیت دینی و اقتدار سیاسی اهمیت دارد، زیرا نقد تصمیم سیاسی یک مقام روحانی نباید لزوماً به معنای نقد مقام دینی یا فقهی وی تلقی شود. حضور در دولت موجب ورود روحانی به قلمرو مسئولیت عمومی می‌شود و همین امر ضرورت پاسخگویی حقوقی و سیاسی را افزایش می‌دهد.

در مجموع، جایگاه نهادی روحانیت در جمهوری اسلامی دارای ساختاری چندسطحی است. در سطح نخست، فقاقت در رأس نظام و در نهاد رهبری دارای نقش بنیادین است. در سطح دوم، فقها در نهادهایی مانند شورای نگهبان و مجلس خبرگان وظایف خاص حقوقی و نظارتی دارند. در سطح سوم، روحانیان ممکن است مانند سایر شهروندان و نخبگان سیاسی در مناصب انتخابی و اجرایی حضور پیدا کنند. در سطح چهارم، حوزه‌های علمیه و نهادهای دینی خارج از ساختار رسمی دولت نیز از نفوذ اجتماعی و فرهنگی برخوردارند. تحلیل دقیق این سطوح نشان می‌دهد که رابطه روحانیت با ساختار سیاسی جمهوری اسلامی نه یک رابطه ساده و یک‌بعدی، بلکه شبکه‌ای از صلاحیت‌های حقوقی، نقش‌های دینی، ارتباطات سیاسی و مسئولیت‌های اجتماعی است.

تحلیل سیاسی - حقوقی کارکردها، حدود و چالش‌های جایگاه روحانیت

حضور روحانیت در ساختار جمهوری اسلامی دارای کارکردهای متعددی است که نخستین آنها به مسئله مشروعیت مربوط می‌شود. در یک نظام سیاسی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، مشروعیت صرفاً از کارآمدی اداری یا رأی انتخاباتی ناشی نمی‌شود، بلکه انطباق ساختار قدرت

با موازین شرعی نیز اهمیت پیدا می‌کند. فقاقت از این منظر نقش تخصصی در تشخیص و تفسیر این موازین دارد. جمهوری اسلامی تلاش کرده است این عنصر دینی را با سازوکارهای انتخاباتی ترکیب کند و از این طریق الگویی متفاوت از نظام‌های صرفاً سکولار یا صرفاً انتصابی ایجاد کند. بحث درباره امکان جمع میان دین و مردم‌سالاری یکی از مسائل اصلی اندیشه سیاسی معاصر ایران بوده است (Taghavi, 2012).

بنابراین، نقش روحانیت در مشروعیت سیاسی جمهوری اسلامی را باید در کنار نقش مردم، قانون اساسی و نهادهای انتخابی تحلیل کرد. یکی از کارکردهای اصلی روحانیت در این ساختار، پیوند دادن هنجارهای دینی با قانون و سیاست عمومی است. فقهای شورای نگهبان در بررسی شرعی قوانین، رهبر در چارچوب وظایف قانون اساسی و سایر نهادهای دینی در حوزه‌های فرهنگی و مشورتی در این فرآیند مشارکت دارند. از منظر نظری، این حضور به نظام امکان می‌دهد که ادعای اسلامی بودن خود را صرفاً در سطح نمادین حفظ نکند و سازوکاری برای ارزیابی تصمیمات در نسبت با شریعت در اختیار داشته باشد. تحول فقه سیاسی در دوران معاصر نیز دقیقاً به همین ضرورت پاسخ داده است؛ یعنی گذار از فقهی که بیشتر درباره تکالیف فردی بحث می‌کرد به فقهی که مسائل حکومت، قانون، نظم عمومی و اداره جامعه را مورد توجه قرار می‌دهد (Firahi, 2013).

در عین حال، یکی از مسائل مهم آن است که حکومت دینی لزوماً با حکومت همه‌جانبه روحانیان یکسان نیست. ساختار قانون اساسی جمهوری اسلامی از نظر حقوقی بسیاری از مناصب را برای عموم واجدان شرایط باز گذاشته است و تنها در برخی جایگاه‌ها شرط فقاقت یا اجتهاد وجود دارد. از این رو، می‌توان میان «اسلامی بودن ساختار سیاسی» و «روحانی بودن مدیران سیاسی» تفکیک کرد. این تمایز از حیث نظری و عملی بسیار مهم است. اگر مبنای مشروعیت برخی نهادها تخصص فقهی باشد، حضور غیرروحانیان در سایر حوزه‌های تخصصی نه تنها مغایر ماهیت نظام نیست، بلکه می‌تواند لازمه تقسیم کار در دولت مدرن باشد. مواجهه روحانیت با مدرنیته نیز به تدریج همین مسئله را برجسته کرده است که اداره جامعه جدید نیازمند بهره‌گیری از تخصص‌های متنوع و نهادهای پیچیده است (Farati, 2014).

پیوند میان روحانیت و دولت در عین حال مسئله استقلال حوزه را مطرح می‌کند. یکی از منابع تاریخی قدرت اجتماعی علما، استقلال نسبی آنان از حکومت بوده است. در دوره قاجار، همین استقلال امکان می‌داد علما در برخی مواقع در برابر سیاست دولت موضع‌گیری کنند (Algar, 1986). در دوران پهلوی نیز فاصله نهادی میان حوزه و دولت به روحانیت امکان داد بخش‌هایی از جامعه ناراضی را نمایندگی کند و به یکی از مراکز انتقاد سیاسی تبدیل شود (Mozaffari, 2008). پس از تشکیل جمهوری اسلامی، بخشی از روحانیت وارد ساختار حکومت شد و همین تحول پرسش جدیدی درباره حفظ استقلال حوزه پدید آورد. اگر حوزه بیش از حد به ساختار اداری دولت وابسته شود، توان آن برای ایفای نقش انتقادی و اجتماعی ممکن است کاهش یابد؛ اما فاصله کامل از دولت نیز با نقش گسترده فقه در ساختار جمهوری اسلامی سازگار نیست. بنابراین، یافتن تعادل میان مشارکت و استقلال یکی از مسائل مهم در این زمینه است.

تعامل روحانیت و نظام اسلامی در عمل نیز در قالب یک الگوی واحد صورت نگرفته است. برخی روحانیان مسئولیت‌های مستقیم اجرایی، قضایی یا سیاسی پذیرفته‌اند، برخی بر نقش آموزشی و فقهی خود متمرکز مانده‌اند و گروهی نیز از موضع حمایت یا نقد نسبت به سیاست‌های عمومی سخن گفته‌اند. بررسی الگوهای تعامل روحانیت با جمهوری اسلامی نشان می‌دهد که رابطه حوزه و دولت را می‌توان از مشارکت مستقیم تا نظارت انتقادی در یک طیف قرار داد (Farati, 2019). این تنوع از آن جهت اهمیت دارد که امکان حفظ تکر درون روحانیت را فراهم می‌کند. یکسان‌سازی سیاسی کل حوزه می‌تواند با ماهیت تاریخی آن به‌عنوان نهادی علمی که بر مباحثه، اجتهاد و اختلاف نظر استوار است ناسازگار باشد.

یکی دیگر از چالش‌ها، نسبت تخصص فقهی با تخصص اجرایی است. فقیه ممکن است در استنباط احکام شرعی از صلاحیت بالایی برخوردار باشد، اما اداره اقتصاد، نظام بانکی، فناوری، محیط زیست، سیاست خارجی یا مدیریت شهری نیازمند تخصص‌های مستقل و پیچیده

است. ساختار سیاسی کارآمد باید بتواند میان صلاحیت دینی و تخصص فنی تقسیم کار ایجاد کند. نقش روحانیت در چنین الگویی می‌تواند بیشتر بر تضمین سازگاری هنجاری، راهبری کلان و تبیین مبانی شرعی متمرکز شود، در حالی که امور تخصصی به کارشناسان مرتبط سپرده شود. همین مسئله از نتایج مواجهه فقه سنتی با الزامات دولت مدرن است. تحولات فکری در حوزه قم نشان داده‌اند که مسئله مدرنیته صرفاً بحثی فلسفی نبوده، بلکه مستقیماً به شیوه اداره نهادهای جدید مربوط شده است (Farati, 2014).

از منظر حقوق عمومی، پاسخگویی یکی دیگر از مسائل اساسی است. هرگاه یک روحانی منصب حکومتی در اختیار می‌گیرد، اعمال او واجد آثار عمومی می‌شود و باید در برابر قانون و سازوکارهای نظارتی پاسخگو باشد. مقام دینی نمی‌تواند جایگزین مسئولیت حقوقی ناشی از منصب شود. این اصل برای حفظ اعتماد عمومی اهمیت زیادی دارد، زیرا در غیر این صورت مرز میان اقتدار معنوی و قدرت سیاسی از بین می‌رود. همچنین باید میان نقد عملکرد یک مقام و بی‌احترامی به باورهای دینی تمایز ایجاد شود. در یک ساختار حقوقی، تصمیمات سیاسی باید امکان ارزیابی، نقد و اصلاح داشته باشند، حتی اگر تصمیم‌گیرنده از موقعیت دینی برجسته‌ای برخوردار باشد.

مسئله پاسخگویی با سرمایه اجتماعی روحانیت نیز ارتباط مستقیم دارد. هنگامی که روحانیان در مناصب دولتی حضور گسترده دارند، موفقیت یا ناکامی سیاست‌های عمومی ممکن است از سوی جامعه به کل نهاد روحانیت تعمیم داده شود. این وضعیت فرصت و تهدید را همزمان ایجاد می‌کند. از یک سو، عملکرد موفق می‌تواند اعتبار نهاد دین را افزایش دهد و نشان دهد که ارزش‌های دینی قابلیت حضور مؤثر در حکمرانی دارند. از سوی دیگر، مشکلات اقتصادی، فساد، ناکارآمدی اداری یا نارضایتی اجتماعی ممکن است بر تصویر عمومی روحانیت اثر منفی بگذارد. بررسی تحولات اجتماعی و جریان‌های سیاسی ایران نشان می‌دهد که پایگاه اجتماعی نیروهای مذهبی در طول زمان تحت تأثیر تغییرات اقتصادی و فرهنگی قرار گرفته است (Darabi, 2020). تحلیل‌های جدید درباره تحولات طبقات اجتماعی مذهبی نیز بر تغییر رابطه گروه‌های دینی با ساختار اقتصادی و سیاسی تأکید دارند (Ghoochani, 2023).

تغییرات نسلی نیز چالش دیگری برای نقش اجتماعی و سیاسی روحانیت محسوب می‌شود. نسل‌های جدید در محیطی متفاوت از دوران انقلاب رشد کرده‌اند و منابع دریافت اطلاعات، شکل‌های هویت‌یابی و شیوه‌های ارتباط آنان با نهادهای سنتی تغییر کرده است. شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های دیجیتال، جهانی شدن فرهنگی و توسعه آموزش عالی موجب شده‌اند که اقتدار اجتماعی بیش از گذشته نیازمند گفت‌وگو، اقناع و پاسخگویی باشد. در چنین شرایطی، مشروعیت سنتی به تنهایی برای حفظ نفوذ اجتماعی کافی نیست و روحانیت باید توان خود را برای مواجهه فکری با مسائل جدید تقویت کند. تحولات آموزشی حوزه و نقش آن در شکل‌دهی هویت جدید روحانیان پیش‌تر نیز مورد توجه قرار گرفته است (Sindawi, 2007)، اما سرعت تغییرات اجتماعی کنونی ضرورت بازنگری مستمر در شیوه‌های ارتباط با جامعه را افزایش داده است.

از سوی دیگر، حضور روحانیت در سیاست می‌تواند ظرفیت مهمی برای میانجی‌گری اجتماعی فراهم کند. روحانیانی که از اعتماد محلی و اجتماعی برخوردارند ممکن است در حل تعارضات، انتقال مطالبات، کاهش شکاف میان دولت و جامعه و تقویت همبستگی اجتماعی نقش‌آفرینی کنند. این کارکرد ریشه تاریخی دارد، زیرا علما در دوره‌های گذشته نیز گاه میان جامعه و حکومت میانجی بوده‌اند (Algar, 1986). با این حال، توانایی ایفای چنین نقشی به میزان استقلال و اعتماد عمومی وابسته است. هرچه یک روحانی بیشتر به عنوان نماینده صرف ساختار اداری دولت تلقی شود، ممکن است ظرفیت میانجی‌گری مستقل او کاهش یابد.

نقش روحانیت در فرایند قانون‌گذاری نیز دارای دو وجه است. از یک سو، حضور فقها در شورای نگهبان امکان نظارت بر انطباق قوانین با شریعت را فراهم می‌کند و این امر از منظر هویت اسلامی نظام یک کارکرد اساسی است. از سوی دیگر، پیچیدگی موضوعات جدید موجب می‌شود که تشخیص آثار واقعی یک قانون نیازمند همکاری میان فقها و متخصصان حوزه‌های مختلف باشد. قانون‌گذاری درباره اقتصاد

دیجیتال، زیست‌فناوری، محیط زیست، بازارهای مالی، هوش مصنوعی، حقوق داده یا روابط پیچیده بین‌المللی صرفاً با شناخت قواعد سنتی حقوقی امکان‌پذیر نیست. فقه حکومتی در صورتی می‌تواند پاسخ‌گوی این مسائل باشد که از ظرفیت کارشناسی و دانش‌های جدید بهره بگیرد. تحول فقه سیاسی از همین منظر باید فرآیندی پویا و متناسب با تغییر موضوعات اجتماعی باشد (Firahi, 2013).

در عرصه سیاست نیز خطر دیگری وجود دارد و آن حزبی شدن یا جناحی شدن نهاد روحانیت است. مشارکت سیاسی افراد روحانی امری متفاوت از تبدیل کل نهاد روحانیت به بخشی از یک جناح سیاسی است. سابقه تاریخی روحانیت نشان می‌دهد که تکثر گرایش‌ها یکی از ویژگی‌های دائمی آن بوده است. در دوران پهلوی نیز جریان‌های مذهبی و روحانی متنوعی وجود داشتند (Jafarian, 2008) و مطالعات جریان‌شناسانه پس از انقلاب نیز این تکثر را تأیید می‌کنند (Fakhrzare, 2013). حفظ امکان اختلاف نظر درون حوزه می‌تواند به افزایش ظرفیت اصلاح، نقد و تولید اندیشه کمک کند. در مقابل، پیوند کامل هویت روحانی با یک جناح سیاسی ممکن است اعتماد بخشی از جامعه را که گرایش متفاوتی دارد کاهش دهد.

مسئله عدالت و برابری در برابر قانون نیز در ارزیابی جایگاه روحانیت اهمیت دارد. برخورداری برخی فقها از صلاحیت‌های قانونی خاص مبتنی بر نقش نهادی آنان است و نباید به امتیاز عمومی برای همه روحانیان تبدیل شود. در نظام حقوقی، اصل بر آن است که افراد صرف‌نظر از موقعیت اجتماعی یا دینی در برابر قواعد عمومی مسئول باشند. هرگونه برداشت مبنی بر مصونیت غیرقانونی یا امتیاز صنفی می‌تواند با اصول حکمرانی قانون‌مدار تعارض پیدا کند. از این رو، مشروعیت پایدار نقش روحانیت در حکومت نه فقط به مبانی فقهی، بلکه به رعایت قواعد عمومی عدالت، شفافیت و مسئولیت نیز وابسته است.

از منظر کارکردی، یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های روحانیت امکان توسعه اخلاق عمومی در سیاست است. سیاست مدرن ممکن است به رقابت صرف برای قدرت یا منافع فروکاسته شود، در حالی که سنت دینی بر مفاهیمی مانند عدالت، امانت، مسئولیت، پرهیز از فساد و رعایت حقوق مردم تأکید دارد. روحانیت در صورتی می‌تواند این ظرفیت را بالفعل کند که خود نیز در عمل به همین معیارها پایبند باشد. فاصله میان ارزش‌های اعلام‌شده و عملکرد واقعی می‌تواند پیامدهای منفی بیشتری برای یک نهاد دینی نسبت به یک سازمان صرفاً سیاسی داشته باشد، زیرا مشروعیت آن بر ادعای اخلاقی نیز استوار است.

همچنین باید به تمایز میان نقش مرجعیت و نقش دولت توجه کرد. مرجع تقلید بر اساس جایگاه علمی و اعتماد مقلدان دارای اقتدار دینی است، در حالی که مقام حکومتی صلاحیت خود را از قانون اساسی و ساختار حقوق عمومی دریافت می‌کند. این دو نوع اقتدار ممکن است در یک فرد جمع شوند، اما از حیث منبع و آثار یکسان نیستند. استقلال مرجعیت می‌تواند در مواقعی امکان نقد تصمیمات دولت را فراهم کند و همین امر یکی از ویژگی‌های تاریخی تشیع بوده است. رابطه دولت و روحانیت در ایران معاصر همواره تحت تأثیر این دوگانگی میان اقتدار شرعی و اقتدار سیاسی قرار داشته است (Mozaffari, 2008).

در نهایت، آینده نقش روحانیت در ساختار جمهوری اسلامی تا حد زیادی به توانایی آن در ایجاد توازن میان چند ضرورت بستگی دارد: حفظ هویت دینی و علمی حوزه، ایفای مسئولیت در ساختار اسلامی حکومت، پذیرش سازوکارهای پاسخگویی عمومی، بهره‌گیری از تخصص‌های جدید، حفظ تکثر فکری و ارتباط مؤثر با نسل‌های مختلف جامعه. رابطه روحانیت و حکومت یک رابطه ایستا نیست، بلکه تحت تأثیر تحولات اجتماعی، سیاسی و معرفتی تغییر می‌کند. بررسی تجربه چند دهه جمهوری اسلامی نشان می‌دهد که پرسش اصلی دیگر صرفاً این نیست که آیا روحانیت باید در سیاست حضور داشته باشد، بلکه مسئله مهم‌تر چگونگی، حدود، شکل و پیامدهای این حضور است.

نتیجه‌گیری

بررسی تاریخی، فقهی، حقوقی و سیاسی جایگاه روحانیت در جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که این جایگاه محصول یک فرایند طولانی تاریخی است و نمی‌توان آن را صرفاً به تحولات پس از انقلاب اسلامی محدود کرد. روحانیت شیعه پیش از تشکیل جمهوری اسلامی دارای شبکه گسترده‌ای از اقتدار اجتماعی، مرجعیت دینی، آموزش حوزوی و ارتباط با بخش‌های مختلف جامعه بود. همین سرمایه تاریخی امکان داد که روحانیت در مقاطع مختلف سیاسی از موقعیتی فراتر از یک نهاد صرفاً مذهبی برخوردار شود. انقلاب اسلامی این ظرفیت تاریخی را وارد مرحله جدیدی کرد و بخشی از اقتدار دینی و فقهی را به ساختار رسمی حقوق اساسی منتقل ساخت.

ویژگی اصلی این تحول آن بود که فقاقت از یک موقعیت عمدتاً علمی، شرعی و اجتماعی به یکی از عناصر سازمان‌دهنده نظام سیاسی تبدیل شد. نهاد رهبری، مجلس خبرگان و فقهای شورای نگهبان مهم‌ترین مصادیق حقوقی این تحول محسوب می‌شوند. در این نهادها، صلاحیت فقهی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و هدف از آن تضمین ارتباط ساختار قدرت با مبانی اسلامی است. بنابراین، یکی از نتایج اساسی پژوهش حاضر آن است که جایگاه حقوقی روحانیت در جمهوری اسلامی باید در درجه نخست از منظر نهادمند شدن فقاقت تحلیل شود، نه صرفاً از منظر حضور افراد روحانی در مناصب حکومتی.

در عین حال، میان فقاقت و روحانی بودن باید تمایز روشنی برقرار شود. آنچه قانون اساسی در برخی مناصب مقرر کرده است، صلاحیت علمی و فقهی است و این امر را نمی‌توان به معنای ضرورت روحانی بودن همه مدیران و مسئولان نظام تلقی کرد. بخش بزرگی از مناصب سیاسی و اجرایی جمهوری اسلامی از نظر حقوقی فاقد شرط روحانی بودن هستند. ریاست جمهوری، وزارت، نمایندگی مجلس، مدیریت دستگاه‌های اجرایی و بسیاری از مسئولیت‌های عمومی می‌توانند توسط افراد غیرروحانی واجد شرایط تصدی شوند. بنابراین، جمهوری اسلامی را از حیث حقوقی نمی‌توان صرفاً حکومتی مبتنی بر انحصار صنفی روحانیت دانست؛ بلکه ساختار آن بر حضور نهادهای فقهی در کنار نهادهای انتخابی، اجرایی و تخصصی استوار است.

یافته مهم دیگر آن است که روحانیت در جمهوری اسلامی دارای چند نوع نقش همزمان است. بخشی از روحانیان مستقیماً در نهادهای حکومتی فعالیت می‌کنند، بخشی در حوزه‌های علمیه و نهادهای آموزشی حضور دارند، برخی در جایگاه مرجعیت یا تبلیغ دینی قرار گرفته‌اند و برخی نیز نقش اجتماعی یا انتقادی نسبت به سیاست‌های عمومی ایفا می‌کنند. این چندگانگی نشان می‌دهد که مفهوم روحانیت حکومتی نمی‌تواند همه ابعاد نهاد روحانیت را توضیح دهد. حفظ این تنوع می‌تواند یکی از عوامل مهم پویایی حوزه و استمرار نقش اجتماعی آن باشد.

در سطح نظری، جمهوری اسلامی تلاشی برای جمع میان مشروعیت دینی و مشارکت عمومی به شمار می‌آید. وجود رهبری و نهادهای فقهی از یک سو و انتخابات ریاست جمهوری، مجلس، شوراها و خبرگان از سوی دیگر بیانگر ترکیب دو منطق متفاوت اما درهم‌تنیده در ساختار سیاسی است. استمرار موفق چنین ساختاری نیازمند آن است که رابطه میان این دو منطق به گونه‌ای تنظیم شود که نه نقش مردم به سطحی تشریفاتی کاهش یابد و نه ماهیت دینی نظام از محتوای خود تهی شود. از این منظر، جایگاه روحانیت زمانی می‌تواند از ثبات بیشتری برخوردار باشد که در چهارچوب قانون، مسئولیت‌پذیری و قواعد روشن نهادی تعریف شود.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های آینده، مسئله استقلال روحانیت است. قدرت تاریخی حوزه‌های علمیه تا حد زیادی ناشی از استقلال علمی، مالی و اجتماعی آنها بوده است. حضور گسترده روحانیان در حکومت می‌تواند امکان تأثیرگذاری مستقیم بر سیاست عمومی را فراهم کند، اما در مقابل ممکن است مرز میان حوزه و دولت را کاهش دهد. اگر جامعه تمام رفتارهای دولت را مستقیماً به نهاد روحانیت نسبت دهد،

هزینه‌های ناشی از ناکارآمدی یا خطاهای سیاسی ممکن است به سرمایه اجتماعی و دینی روحانیت منتقل شود. بنابراین، تفکیک نهادی میان مسئولیت حکومت و جایگاه علمی و دینی حوزه می‌تواند برای حفظ هر دو ضروری باشد.

چالش دیگر مربوط به تخصص‌گرایی است. دولت معاصر ساختاری بسیار پیچیده دارد و اداره آن نیازمند دانش‌های تخصصی در اقتصاد، حقوق، فناوری، مدیریت، سیاست بین‌الملل، محیط زیست، جامعه‌شناسی، ارتباطات و سایر حوزه‌هاست. فقاقت می‌تواند در تعیین چارچوب‌های هنجاری و شرعی نقش اساسی داشته باشد، اما جایگزین تمامی تخصص‌های مدیریتی و علمی نیست. نظام سیاسی کارآمد باید بتواند میان تخصص فقهی و تخصص‌های مدرن نوعی تقسیم کار سازنده ایجاد کند. در چنین الگویی، روحانیت می‌تواند به جای تصدی همه عرصه‌های اجرایی، نقش خود را در زمینه‌هایی که به دانش دینی، راهبری ارزشی و تفسیر شرعی نیاز دارند متمرکز سازد و همزمان از دانش کارشناسی سایر حوزه‌ها بهره گیرد.

مسئله پاسخگویی نیز برای آینده این جایگاه اهمیت بنیادین دارد. هر مقام روحانی که وارد ساختار عمومی می‌شود باید از حیث عملکرد سیاسی، مالی و اداری بر اساس همان معیارهایی ارزیابی شود که سایر مقامات عمومی ارزیابی می‌شوند. موقعیت دینی نباید مانعی برای نقد قانونی و سیاسی باشد و در مقابل، نقد عملکرد سیاسی نیز نباید به معنای نفی یا تخریب جایگاه دینی افراد تلقی شود. تمایز میان این دو حوزه می‌تواند به عقلانی‌تر شدن رابطه دین و سیاست و کاهش هزینه‌های اجتماعی حضور روحانیت در حکومت کمک کند.

روحانیت همچنین با تحولات گسترده اجتماعی و نسلی مواجه است. شیوه‌های سنتی ارتباط با جامعه در محیطی که رسانه‌های دیجیتال، آموزش عالی، جهانی شدن و تنوع سبک‌های زندگی گسترش یافته‌اند، به تنهایی کافی نیستند. حفظ نقش اجتماعی روحانیت مستلزم توانایی گفت‌وگو با مسائل جدید، پذیرش پرسش‌های نسل‌های تازه و ارائه پاسخ‌های متناسب با پیچیدگی جامعه معاصر است. مشروعیت اجتماعی در چنین فضایی بیش از گذشته به توان اقناع، رفتار اخلاقی، شفافیت و کارآمدی ارتباطی وابسته است.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که روحانیت در ساختار سیاسی و حقوقی جمهوری اسلامی نه یک بازیگر حاشیه‌ای و نه تنها یک طبقه حاکم، بلکه نهادی چندوجهی است که جایگاه آن از تعامل چهار عنصر شکل می‌گیرد: سابقه تاریخی، مرجعیت دینی، صلاحیت فقهی و حضور سیاسی. هر یک از این عناصر منطق متفاوتی دارد و خلط آنها می‌تواند به تحلیل نادرست از ساختار جمهوری اسلامی منجر شود. تمایز میان روحانیت به عنوان نهاد اجتماعی، فقاقت به عنوان تخصص دینی و منصب سیاسی به عنوان مسئولیت عمومی امکان ارائه تصویری دقیق‌تر از نظام را فراهم می‌کند.

بر این اساس، تداوم نقش مؤثر روحانیت در جمهوری اسلامی بیش از آنکه به گسترش کمی حضور آن در همه عرصه‌های حکومت وابسته باشد، به کیفیت ایفای نقش، حفظ مشروعیت اجتماعی، رعایت مسئولیت‌پذیری، استقلال علمی حوزه و توانایی پاسخ به نیازهای متحول جامعه بستگی دارد. هرچه مرز میان صلاحیت دینی، تخصص اجرایی و مسئولیت حقوقی روشن‌تر باشد، امکان ایجاد تعادل میان ماهیت اسلامی نظام، کارآمدی دولت و اعتماد عمومی افزایش خواهد یافت. آینده این رابطه نیز احتمالاً نه در حذف روحانیت از سیاست و نه در توسعه نامحدود حضور آن در همه سطوح قدرت، بلکه در تعریف دقیق‌تر حدود، وظایف، مسئولیت‌ها و سازوکارهای پاسخگویی آن قابل جست‌وجو است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Algar, H. (1986). *Religion and State in Iran: 1785-1906*. University of California Press.
- Arjomand, S. A. (1984). *From Nationalism to Revolutionary Islam*. Macmillan Press LTD.
- Darabi, A. (2020). *Political Currentology in Iran*. Institute for Islamic Culture and Thought.
- Fakhrzare, S. H. (2013). Social-Political Currentology of the Clergy. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 1(1), 7-34.
- Farati, A. (2014). *The Clergy and Modernity: With Emphasis on the Intellectual-Political Currents of the Qom Seminary*. Research Center for Political Sciences and Thought.
- Farati, A. (2019). *The Interaction of the Clergy with the Islamic System: Explanations and Models*. Publishing Organization of the Institute for Islamic Culture and Thought.
- Firahi, D. (2013). *Jurisprudence and Politics in Contemporary Iran: Political Jurisprudence and Constitutional Jurisprudence*. Ney Publishing.
- Ghoochani, M. (2023). *The Crisis of the Islamic Bourgeoisie*. Sarai Publishing.
- Jafarian, R. (2008). *Religious-Political Currents and Organizations in Iran: From the Accession of Mohammad Reza Shah to the Victory of the Revolution*. Khaneh Ketab.
- Mozaffari, A. (2008). *Relations between the Clergy and the State in Contemporary Iran: A Political-Sociological Approach*. Daftar-e Nashr-e Maaref.
- Sindawi, K. (2007). Hawza Instruction and Its Role in Shaping Modern Identity: The Hawzas of al-Najaf and Qum as a Case Study. *Middle Eastern Studies*, 43(6), 831-856. <https://doi.org/10.1080/00263200701607410>
- Tabatabaeifar, M. (2022). *The Qom Seminary and the Political*. Islamic Revolution Documents Center.
- Taghavi, S. M. N. (2012). *Religion and Democratic Foundations*. Publishing Organization of the Institute for Islamic Culture and Thought.